

Op zoek naar de wortels van het milieubewustzijn.

Thia Van den Brande

Vroeger trokken we erop uit om te ravotten in de bossen en op ontdekking te gaan, we klauterde in een boom en vielen er ook wel eens uit. Nu zitten we achter ons scherm gekluisterd en ontdekken de wereld vanuit onze luie stoel. Het internet geeft ons toegang tot heel de wereld en we leren op die manier veel bij maar tegelijk verliezen we de connectie met de echte wereld. De beginjaren van de 21e eeuw worden gekenmerkt door een ecologische crisis. Wie de actualiteit volgt, weet dat milieu en klimaat nog nooit zo veel aandacht hebben gehad als de afgelopen jaren. Al vanaf de jaren zeventig waarschuwen wetenschappers dat we ons consumptiegedrag moeten aanpassen. Als we zo doorgaan zullen onze natuurlijke bronnen in de nabije toekomst volledig worden uitgeput. De Club van Rome wordt vaak als startpunt genomen van milieubewustzijn. In hun rapport in 1972 introduceren ze het begrip 'duurzaamheid' waarbij ze erop wijzen dat de opkomende industrialisering en bevolkingstoename uiteindelijk zal leiden tot schaarste.¹ Het lijkt een typisch fenomeen van deze tijd, maar is dat wel zo? Waar of bij wie begint het idee van milieubewustzijn te ontspruiten?

---

¹ Johannes Van den Ven, 'De opmars van het concept duurzaamheid', *Ethische Perspectieven*, nr. 1 (2003): 72.

Voorlopers doorheen de eeuwen

Er kunnen twee voorlopers van milieubewustzijn onderscheiden worden. Aan de ene kant kunnen we kijken naar botanisch onderzoek waarbij afhankelijk van de auteur en de tijdperiode, er aandacht werd besteed aan het milieu waarin de plant zich bevond. We zullen echter moeten wachten tot de 18e eeuw voordat de vraag wordt gesteld wat de rol van de plant is binnen het milieu. Binnen het domein van het botanisch onderzoek zien we doorheen de tijd verschillende veranderingen. Aan de andere kant bestaan er al sinds het begin van de geschiedschrijving conservatietechnieken. De eerste geschreven bron die verwijst naar de conservatie van bossen is het Gilgamesh epos. Dit epos werd geschreven rond 2100 voor Christus en vertelt het verhaal van de legendarische koning

Humbaba terracottabeeld uit het Louvre

Gilgamesh. Volgens het epos was hij rond 2620 voor Christus de heerser van de stad Uruk, gelegen in Zuid-Mesopotamië. In het epos wijst de Sumerische oppergod Enlil, de reus Humbaba aan om de bossen te beschermen tegen de opkomende beschaving. Er werd steeds meer hout gekapt om de opkomende steden te voorzien van bouw materiaal en brandstof. Dit leidde tot een hout tekort in de regio. Daarnaast legt de auteur van het epos ook als eerste het verband tussen het kappen van bossen en de jaren van droogte die daarop volgden. Als reactie op de schaarste werd de houtkap bij wet beperkt.² We kunnen hieruit concluderen dat sinds het begin van de geschiedschrijving er praktijken bestonden tegen de overconsumptie van natuurlijke bronnen. Botanie bestaat al sinds de klassieke oudheid maar werd nog maar zelden toegepast gedurende de middeleeuwen. De heropleving van botanie vindt gelijktijdig plaats met de Italiaanse Renaissance (14e eeuw). Italiaanse geleerden bestudeerden opnieuw de botanische teksten uit de klassieke oudheid zoals onder andere de *Materia Medica* van Discordides en de teksten van Plinius. Het doel was om alle planten die de Klassieke geleerden hadden beschreven, terug te vinden. De kennis uit de Klassieke Oudheid werd als autoritair beschouwd waardoor er weinig ruimte was voor eigen onderzoek. Onder leiding van Niccolo Leoniceno kwam hier verandering in.³ De Griekse medische kennis moest volgens hem eerst worden uitgetest vooraleer die aangenomen kon worden.⁴

Na Columbus

De ontdekkingsreizen van Columbus zijn een belangrijk keerpunt. Op het einde van de 15e eeuw ging er een nieuwe wereld open. Een prachtige exotische wereld maar ook een problematische. De exotische wonderen die Columbus en vele

²Grove, *Green Imperialism*, 17.

³ Brent Elliott, 'The world of the Renaissance herbal', *Renaissance Studies* 25, nr. 1 (2011): 25-6.

⁴ Gerda Van Uffelen en Alexander Buitenhuis, 'De groene schatkamer. 425 jaar Hortus botanicus Leiden (2015) Digital Collections', geraadpleegd 17 mei 2021.

andere avonturiers tegenkwamen stonden niet in de Bijbel beschreven waardoor er religieuze twijfel ontstond. De ontdekkingsreizen hadden een grote impact op Europa en botanisch onderzoek. Avonturiers reisden naar verre exotische oorden vol met nieuwe wonderbaarlijke planten en dieren waar de Klassieke leermeesters niets overgeschreven hadden. Onderzoekers moesten de nieuwe planten zelf gaan bestuderen. Met name voedingsgewassen en medicinale planten om nieuwe ziekten op interesse rekenen.⁵ In 17e eeuw namen de Nederlanders het voortouw op vlak van botanisch onderzoek. Dit was niet verwonderlijk aangezien de Nederlanden een lange geschiedenis van manipulatie van het landschap bestaat. Denk maar aan het plaatsen van dijken, molens en grachten. De eerste botanische tuinen in Nederland waren gevestigd in Amsterdam en Leiden. Buitenlandse onderzoekers haalden hier hun inspiratie voor de botanisch tuinen van Oxford, Edinburgh en Parijs. Daarnaast werd vanuit Leiden de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) aangespoord door de botanist Carolus Clusius om botanische tuinen op te richten in kolonies en exotische specimen mee te brengen naar Nederland. De eerste botanische tuin van de VOC werd in 1654 aangelegd in Kaapstad.⁶ Hoewel de Nederlanders gedurende de 17e eeuw het botanisch onderzoek domineerde, moesten ze in de 18e eeuw hun positie afstaan aan Engeland en Frankrijk.

Er zijn een aantal belangrijke factoren te onderscheiden die natuurkundig onderzoek en conservatie stimuleerde. Ten eerste was er eigenbelang. Langzamerhand werd de intellectuele elite zich er van bewust dat het veranderen van het klimaat gevolgen had voor het milieu, wat uiteindelijk zou kunnen leiden tot een voedseltekort. Een tweede factor was de economie. Ze hadden niet enkel hout nodig om boten te kunnen maken maar hadden ook een stabiel en vruchtbaar eiland nodig dat kon dienen als een tussenstop om de handelsschepen te bevoorraden op hun lange reis. Een laatste belangrijke factor was religie. Sinds de ontdekking van nieuwe werelden waren er twijfels ontstaan over de Bijbel. De Bijbel bleek onvolledig. Als antwoord hierop ging men de natuur grondig bestuderen om zo God beter te leren kennen. Ook gingen avonturiers op zoek naar 'Het paradijs op aarde' of het oorspronkelijke Eden.⁷

*'The landscapes of island and garden were metaphors of mind'*⁸

Eilanden en tuinen speelden een symbolisch belangrijke rol gedurende de 18e eeuw. Een eiland of tuin was een kleine oppervlakte waarbinnen de fauna en flora bestudeerd kon worden. De geïsoleerde locaties van de eilanden brachten nieuwe inzichten met zich mee. Door hun geïsoleerde ligging was het niet enkel makkelijker om ecologische veranderingen te bestuderen maar ook de perfecte locatie om met conservatietechnieken te experimenteren.⁹

---

⁵ Florike Egmond, *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550–1610* (Londen: Taylor & Francis Ltd, 2016): 3.

⁶ Richard Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600-1860* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996): 60-93.

⁷ Grove, *Green Imperialism*, 13.

⁸ Grove, *Green Imperialism*, 14.

⁹ Grove, *Green Imperialism*, 9-13.

Verandering in de Verlichting

'Whereas Sir Francis Bacon had argued in his New Atlantis (1627) that it is man's duty to transform nature for the "benefit and use of life" as an act of charity'¹⁰

De periode voor en tijdens de Verlichting werd gekenmerkt door een onttovering en utilisme (focus op het nuttige) het paradijs werd een daadwerkelijk eiland ver weg waar vermoeide reizigers konden rusten. Daarnaast heerste het idee dat God de natuur heeft geschapen om gebruikt te worden. Deze mechanische visie die gedeeld werd door onder anderen Newton, had zeker een negatieve invloed op het kapbeleid van bossen. Aan de andere kant leidde deze mechanische visie tot nieuwe inzichten in het werken van de natuur en zelfs tot onderbouwd conservatisme onder Stephen Hales op Mauritius.¹¹ Het eerste klimatologisch denken vind zijn oorsprong in de 18e-eeuwse droogte-theorieën waarvan Stephen Hales en John Woodward de grondleggers zijn. Deze nieuwe inzichten die het verband legden tussen droogte en ontbossing, ontstond in de context van academische genootschappen zoals de Royal Society en Académie des Sciences. Woodward ontdekte dat planten water opvangen en verdampen terwijl de Newtoniaanse Hales de atmosfeer op mechanische wijze ging bestuderen. Hierbij vergelijkt hij de atmosfeer met een bloedcirculatie. Bovendien opperde Hales dat planten niet de oorzaak zijn van miasmen maar net de lucht zuiveren. Uit deze nieuwe theorieën werd afgeleid dat bossen wel goed zijn voor de mens. Voor de praktische toepassing van nieuwe inzichten is het wachten tot 1760.¹²

Robinson Crusoe en Vrijdag
Carl Offterdinger, ± 1880

Het zaadje van milieubewustzijn werd geplant

Rond het midden van de 18e eeuw veranderde geleidelijk de visie op natuur. De utilistische en mechanische visie maakt plaats voor een sociale visie op natuur en milieu. Hierbij speelde reisverhalen een grote rol. De Europese lezers konden aan de hand van reisverhalen de sociale en klimatologische omstandigheden van exotische samenlevingen vergelijken met hun eigen leefwereld. Vooral in Frankrijk was er aandacht voor de relatie tussen mens en natuur. Een populair werk uit deze periode is *Robinson Crusoe* geschreven door Daniel Defoe. Rousseau raadt het verhaal aan in zijn opvoedkundig boek, *Emile*. Zowel Defoe als Rousseau waren geïntrigeerd door het idee van een utopisch eiland.¹³

Rousseau: *'Taking the entire island as my botanical garden, whenever I needed to make or verify some observation I would run through the woods or across the*

¹⁰ A. Cook, 'Jean-Jacques Rousseau and Exotic Botany', *Eighteenth-Century Life* 26, nr. 3 (2002): 181-83.

¹¹ Grove, *Green Imperialism*, 50-1.

¹² Grove, *Green Imperialism*, 155-9.

¹³ Grove, *Green Imperialism*, 162-235.

meadows, my book under my arm; there I would lie prone on the ground next to the plant in question in order to examine it in its site. This method was a great help to me in getting to know plants in their natural state, as they are before they have been cultivated and denatured by the hand of man... sometimes I would cry out with tears in my voice: 'O Nature! O my Mother!'¹⁴

Het bovenstaande citaat toont aan wat Rousseau onderscheid van zijn voorgangers en collega's. Rousseau was een botanicus die het menselijk handelen zag als een versturende factor en opteerde dat echt botanisch onderzoek niet in een tuin kon plaatsvinden maar enkel in de wilde natuur of met andere woorden in zijn natuurlijke staat. Botanische tuinen waren geordende versies van de natuurlijke wereld waarin de mens voor God speelde door de tuin naar eigen inzicht in te richten. Planten werden hierbij uit hun natuurlijke omgeving gehaald waar ze door God geplaatst waren en zijn daardoor volgens Rousseaus visie verbasterde versies van hun natuurlijke tegenhangers. Dit vermeldt hij ook in zijn boek *Emile* uit 1762. Hierin beschrijft hij dat alles wat de Schepper creëert goed is en alles wat door mensenhanden wordt aangeraakt, bederft. Volgens Rousseau dwingen mensen planten om in vreemde bodems en klimaten zich voort te planten.¹⁵ In tegenstelling tot zijn voorgangers ziet Rousseau de natuur als iets goeds en bijna goddelijks. Deze visie op natuur zal in de Romantiek aan populariteit winnen.¹⁶

Rousseau: 'Man has denatured many things in order to convert them better to his use, in that he is not at all to be blamed; but it is not less true that he has often disfigured them...'¹⁷

Daarnaast schrijft hij op emotionele wijze over de natuur. De natuur is niet enkel een onderzoeksobject voor Rousseau, het emotioneert hem. Deze emotionele connectie die Rousseau met de natuur voelt, is een typisch kenmerk van de Romantiek. Dit maakt Rousseau sleutelfiguur. Hij is geboren in de Verlichting maar staat al met een voet al in de Romantiek. Bovendien schrijft hij over de natuur als iets vrouwelijks, zorgzaam en zelfs moederlijks. Zo vergelijkt hij in *Les Rêveries du promeneur solitaire* een eiland met de veiligheid en geborgenheid van een baarmoeder.¹⁸

Rousseau: 'Human nature does not go backwards, and one can never return to the times of innocence and equality when one has left them; that is one of the principles on which [I have] insisted the most.'¹⁹

Wat Rousseau dus onderscheidt, is dat hij de natuur niet op een louter mechanisch en utilistische wijze bekijkt waarbij de natuur ten dienste staat van de mens. Hij

---

¹⁴ Jean-Jacques Rousseau, *The Reveries of the Solitary Walker* (Hackett Publishing, 1992): 254.

¹⁵ Ger Harmsen, 'De natuurbeleving van Jean-Jacques Rousseau', *Brood en Rozen* 2 (2010): 42.

¹⁶ Gilbert F. LaFreniere, 'Rousseau and the European Roots of Environmentalism', *Environmental History Review* 14, nr. 4 (1990): 42.

¹⁷ Cook, 'Jean-Jacques Rousseau and Exotic Botany', 149.

¹⁸ Grove, *Green Imperialism*, 236.

¹⁹ Joseph H. Lane en Rebecca R. Clark, 'The Solitary Walker in the Political World: The Paradoxes of Rousseau and Deep Ecology', *Political Theory* 34, nr. 1 (2006): 65.

beschouwt de natuur als iets positief en menselijke invloed als iets negatief. Het paradijs is volgens hem een plaats onaangetast door mensen. Hij adoreert de wilde en vrije natuur. Toch is Rousseau niet tegen civilisatie. Hij lijkt eerder een evenwicht te zoeken tussen natuur en cultuur. Civilisatie is noodzakelijk ook al heeft het een corrumperend effect op mensen. Om dit effect tegen te gaan, gaat Rousseau opzoek naar de 'natuurlijke mens'. Deze is deze van nature goed. Hij wil niet meer dan wat hij nodig heeft om te overleven. Rousseau beseft uiteindelijk dat het onmogelijk is om 'de natuurlijke mens' te vinden omdat mensen al zolang verweven zijn met cultuur. Hij stelt voor om de maatschappij te herorganiseren en te focussen op een rurale economie. Daarbij is hij ook voorstander van seizoensgroenten die lokaal gekweekt worden. Rousseau volgt de fysiocratische visie waarin landbouw centraal komt te staan en waarbij iedereen de mogelijkheid heeft om een sterke band met de natuur op te bouwen. Daarnaast was Rousseau net zoals andere fysiocraten een aanhanger van een zwakke staat zodat elk individu op zijn eigen manier en zonder beïnvloed te worden door de sociale regels van de staat, zich kon ontwikkelen. Hij is ook tegen een nodeloze technologische vooruitgang. Industrie en verstedelijking zorgen er net voor dat de mens van de natuur vervreemd en zorgt bovendien ook voor een grotere ongelijkheid tussen mensen. Omdat het onmogelijk is om terug te keren naar onze natuurlijke staat van jager-verzamelaars moeten we volgens Rousseau een evenwicht zoeken tussen vooruitgang en onze connectie met natuur om gelukkig te kunnen leven.²⁰ Daarnaast is Rousseau ook de eerste filosoof die mens en milieu niet als twee aparte sferen beschouwd maar als een geheel. Hij beschouwd geluk als iets dat gedeeltelijk afhankelijk is van het milieu waarin je leeft. Evenzeer lijkt Rousseau in tegenstelling tot zijn tijdgenoten wel te begrijpen dat de mens een negatieve impact op zijn omgeving kan hebben dat uiteindelijk zal ontaarden in een negatieve impact op het menselijk leven.²¹

Rousseaus ideeën kunnen niet enkel aan een vroege vorm van milieubewustzijn worden gelinkt maar ook aan een vroege visie van het begrip 'antropoceen'. Het antropoceen is een geologisch tijdperk waarin de mens een geologische agent is. Vaak wordt het begin van het antropoceen gekoppeld aan het begin van de Industriële Revolutie maar hier is geen consensus over. Rousseau leefde in een pre-industriële samenleving maar beschrijft in zijn werk *Discourse on the Origin of Inequality* uit 1754, hoe het natuurlijke, wilde landschap permanent door mensen veranderd is in een landschap gekenmerkt door landbouw.²²

Daarnaast ziet hij als een van de eerste filosofen een link tussen de sociale omstandigheden en het milieu waar de mensen in leven.

Rousseau: *'We know nothing about the peoples of the East Indies, who have been visited by Europeans interested more in filling their purses than their heads. . . . The entire earth is covered with nations of which we know only the names, and we*

---

²⁰ LaFreniere, 'Rousseau and the European Roots of Environmentalism', 45-53.

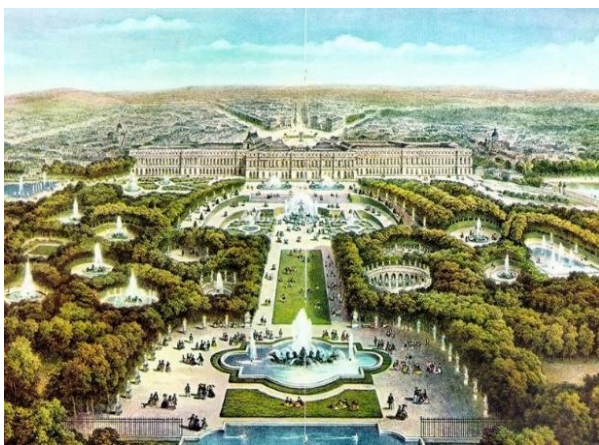
²¹ Joseph H. Lane en Rebecca R. Clark, 'The Solitary Walker in the Political World: The Paradoxes of Rousseau and Deep Ecology', *Political Theory* 34, nr. 1 (2006): 66.

²² Zev Trachtenberg, 'Anticipating the Anthropocene', *Earth's Future* 3, nr. 9 (2015): 315.

dabble in judging the human race!” (OC, 3:213 n. 10). From the same motives Europeans fill their gardens with exotic plants and breed sterile hybrids; thus, “when in the works of his hands [man] believes he truly studies nature, he deceives himself. This error occurs especially in civil society; it likewise occurs in gardens” (CW, 8:156).²³

Volgens Rousseau zijn mensen een slaaf van hun hebzucht. Rousseau noemt dit *amour-propre*, mensen willen steeds meer ongeacht de gevolgen voor anderen. Ze misvormen hun omgeving en dwingen andere mensen tot slavernij om hun eigen behoeften te bevredigen. Eén op de acht Fransen zou in de 18e eeuw voor zijn inkomen afhankelijk zijn van koloniale handel en daardoor rechtstreeks of onrechtstreeks gelinkt zijn aan slavernij. Rousseau veroordeelt slavernij op dezelfde wijze als hij exotische botanie veroordeelt, door er op te wijzen dat mensen net zoals planten uit hun natuurlijke omgevingen worden gedwongen. Slaven werden bovendien gedwongen om tegennatuurlijke handelingen te doen zoals hard werken zonder er zelf enig profijt aan te hebben.²⁴ Tegenover *amour-propre* plaatst Rousseau *amour de soi*. Met *amour de soi* bedoelt hij datgene wat de mens nodig heeft om te leven en niet meer. Als voorbeeld haalt hij het leven van de Edele Wilde aan in een jager-verzamelaars. Voor er een sociale hiërarchie bestond leefden mensen volgens hem vreedzaam en gelukkig samen. Rousseau denkt dat gelukkig kunnen zijn door te streven naar *amour de soi* en door onze intrinsieke reflex naar *amour-propre*, bewust te controleren en in te tomen.²⁵

De Engelse tuinen

Versailles, vermoedelijk late 18de eeuw.

Rousseau was een enorme fan van botanisch onderzoek maar vond dat echt natuurkundig onderzoek enkel kon plaatsvinden in het wild. Toch spendeerde Rousseau heel wat tijd in tuinen of dacht hij na over tuinen. Volgens zijn filosofie moet natuur niet enkel nuttig zijn, natuur kon ontroeren, een plaats zijn om in gedachten te verzinken en rond te dwalen. De meeste Franse tuinen in de 18e eeuw waren strak afgelijnd, vol geografische figuren en exotische planten. Denk

²³ Cook, 'Jean-Jacques Rousseau and Exotic Botany', 197.

²⁴ Cook, 'Jean-Jacques Rousseau and Exotic Botany', 193-96.

²⁵ Lane en Clark, 'The Solitary Walker in the Political World', 73.

maar aan de tuinen van Versailles.

Samen met de Marquis van Vauvray bezocht Rousseau de tuin van Stowe in Engeland. Onder invloed van Rousseau legde de Marquis een Engelse tuin aan in Ermenonville. Het idee van de Engelse tuin sluit perfect aan binnen Rousseaus filosofie. Een Engelse tuin is namelijk een ogenschijnlijk wilde tuin vol inheemse soorten. Het kostte echter zeer veel werk om de tuin er zo natuurlijk mogelijk uit te laten zien. Het idee van de Engelse tuin is bovendien terug te vinden in zijn boek *La Nouvelle Héloïse*. Hierin beschrijft Rousseau de tuin van een personage genaamd Julie. Zij vertelt in het werk trots hoe zij zeer hard gewerkt heeft aan haar eigen natuurlijke tuin. Bovendien is Julie er van overtuigd dat een kind dat opgevoed wordt met aandacht voor zijn milieu, later zou opgroeien als een deugdelijke persoon.²⁶

De invloed van Rousseau

Praktische pioniers

Hoofdzakelijk na 1760 probeerde enkele aanhangers van Rousseau, zijn ideeën in praktijk om te zetten. Volgens Richard H. Grove zou het eiland Mauritius de bakermat zijn van de praktische toepassing van het milieubewustzijn. Het eiland kwam in 1716 in bezit van de Fransen.²⁷ Op het eiland werden er verschillende initiatieven genomen om de natuur te beschermen. Er ontbrak echter continuïteit doordat de initiatieven door verschillende individuen werden getrokken. Wanneer deze werden overgeplaatst of er nieuwe personen aan de macht kwamen, werden de initiatieven stopgezet of aangepast afhankelijk van de belangen van de nieuwkomers. Pierre Poivre die sinds 1767 de gouverneur van Mauritius was, was net zoals Rousseau een fysiocraat. Terwijl hij gouverneur was hechtte hij veel belang aan het beheer van de lokale bossen. In 1763 en 1764 gaf Pierre Poivre, een speech over de negatieve effecten van ontbossing aan de landbouwverenigingen in Lyon waarbij hij hen er op wees dat ontbossing tot grote droogte kan leiden die op haar beurt

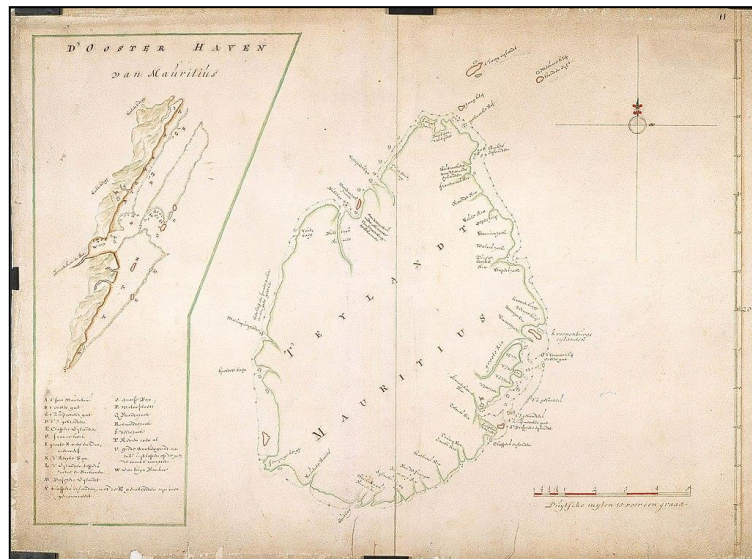
Vue du Lac d'Ermenonville
Door: Jean-Joseph-Xavier Bidauld

²⁶ Anne-Louise Sommer, 'Nature choreographed', in *The Humanities in Architectural Design* (Routledge, 2010).

²⁷ Grove, *Green Imperialism*, 43-4 .

hongersnood zou veroorzaken. Als voorbeeld hoe het wel moet, noemt hij de botanische tuin in Kaapstad die al decennia lang duurzaam beheerd werd door de Nederlanders. Daarnaast roept hij ook op om een koloniaal instituut op te richten met als taak het beschermen van exotische flora en met namen exotische bossen.²⁸ Het zullen echter de Nederlanders zijn die als eersten een koloniaal wetenschappelijk instituut oprichten. In 1778 werd het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen opgericht in het huidige Jakarta. De verschillende initiatieven die ontstaan zijn op het einde van de 18e eeuw zorgden voor een boost in natuurwetenschappelijk onderzoek.²⁹

Kaart van 't Eyland Mauritius - 17e eeuw – Nationaal Archief in Den Haag

Rousseau en het huidig milieubewustzijn

Er zijn verschillende overeenkomsten tussen het huidig milieubewustzijn en Rousseaus ideeën. Rousseaus voorgangers zagen natuur en milieu enkel als iets waar ze op een makkelijke manier profijt uit konden halen. Zowel binnen de praktijk van het botanisch onderzoek als conservatie werd natuur en milieu gezien als een gebruiksproduct. Het onderzoeken en conserveren van natuur had hoofdzakelijk een praktisch nut. Daarnaast waren Rousseaus tijdgenoten er van overtuigd dat mensen geen permanente impact op hun milieu hadden. Het idee van menselijke agency was nog niet doorgedrongen tot het dominant wereldbeeld. Rousseau onderscheidt zich duidelijk van zijn tijdgenoten doordat hij het menselijk milieu en het natuurlijk milieu als een geheel beschouwd. Het idee dat mensen een sterke impact hebben op hun omgeving vinden we ook terug in het huidig concept van het antropoceen. Rousseau probeert in zijn werken op zoek te gaan naar een evenwicht tussen mens en natuur. Concreet stelt hij voor om de samenleving om

²⁸ Lewis A. Maverick, 'Pierre Poivre: Eighteenth Century Explorer of Southeast Asia', *Pacific Historical Review* 10, nr. 2 (1941): 172.

²⁹ Grove, *Green Imperialism*, 246.

te vormen naar een rurale economie met een zwakke staat, geheel in lijn met de fysiocratisch ideologie. Bovendien moet niet enkel de staatstructuur veranderen, ook de menselijke attitudes moeten veranderen voordat men gelukkig kan zijn. In plaats van steeds meer te willen, moeten we focussen op *amour de soi* of met andere woorden tevreden zijn met wat we hebben. Veel van deze visies zien we terugkeren, maar er zijn ook verschillen tussen Rousseaus milieubewustzijn en het hedendaags milieubewustzijn. Ten eerste is het hedendaags milieubewustzijn in Westerse landen hoofdzakelijk seculier. In deze seculiere visie is de natuur niet perfect doordat God ze geschapen heeft, maar door jaren lange natuurlijke selectie en evolutie. Daarnaast is naturalisatie van planten niet slecht omdat dit tegen de visie van God is, maar omdat het een ecologische onevenwicht kan veroorzaken. Ook is het moeilijk om terug te keren naar een rurale economie. Hiervoor is onze samenleving veel te hard gespecialiseerd en is er in Vlaanderen onvoldoende ruimte voor. Bovendien is er een zeer groot verschil op vlak van milieuvervuiling. De industrialisatie stond in 1750 in kinderschoenen. Pas vanaf de jaren zeventig wordt het duidelijk dat milieuvervuiling en klimaatsverandering een globaal probleem zijn.